

**Aydın
Mədətoğlu**

Bizim yazar

Erməni ixtişaşları
1890-cı ildə yaradılan «Daşnaksütyun» komitəsinin fəaliyyətə başlaması ilə daha da sürətlənmişdi. Daşnaklar Türkiyədəki erməniləri də «milli erməni bayrağı» altında toplamaq məqsədilə təbliğata başlamışdılar. Qiyamçı bir təşkilat olan Daşnaksütyun Türklərə qarşı mübarizədə silahlı qiyamlar hazırlamağa başlamış, Anadoluda 1895-ci ildə müsəlman əhaliyə qarşı hücumlar və qətlər törətmişdilər.

Sultan II Əbdülhəmid tərəfindən ən yüksək vəzifəyə təyin edilən və hətta Dövlət Şurası üzvü olan bəzi ermənilərin yeraltı fəaliyyətə qatıldığını meydana çıxarmışdı. (Bax: Tahsin Paşa, Abdulhamit və Yıldız hərəkatları, İstanbul 1931).

Vəziyyətin belə şəkil alınmasının qarşısını almaq üçün mərkəzi Ərzincanda olan IV orduunun komandanı marşal Zəki Paşa sərt tədbirlər görməyə başlamış, Anadoludakı erməni üsyanlarını yatırılmışdı. Bu zaman Osmanlı dövləti tərəfindən bir çox ermənilər öldürülmüş, bundan öz siyasi məqsədləri üçün istifadə edən başda Rusiya olmaqla Avropa mətbuatında «erməni qırğını» adı altında hadisələrdən geniş bəhs edilmişdi. Bununla belə, Rusiya və İngiltərə ilə yanaşı Avropa dövlətləri Osmanlı dövlətinə təzyiqlər göstərmiş və erməniləri Türklərə qarşı təhrik etmişdi.

Yalnız Ərzurumun deyil, Van, Muş, Harput, Diyarbək və hətta Adana, Tarsus və İskəndərurunun da Türkiyənin əlindən çıxmasına çalışan erməni qiyamçıları Osmanlı hökuməti və Türk əhali tərəfindən yalnız xain deyil, həm də təhlükəli üsurlər hesab edilirdi.

Erməni komitəçilərinin Anadoludakı ən böyük üsyanlarından biri 1894-cü ilin oktyabr ayında Sasona baş vermişdi. Siirtle Muş arasındakı bu qəzada ermənilər çoxluq təşkil etmişdilər. 12 min erməni və 15 min Türk və kürdün yaşadığı Sason ərazisi Sason dağlarına dayanan, sərt qayalarla əhatə olunan yolsuz bir ərazi olduğu üçün hərbi birliklərin hərəkəti bu ərazilərdə əlverişli olmasa da, üsyan dərhal yatırılmış və nəticədə 5 minə yaxın erməni və yüzlərlə müsəlman ölmüşdü. Erməni komitəçiləri Türk zülmünü daha şiddətlə dünyaya yaymaq üçün Türk və kürd qiyafətinə girib erməniləri belə qətlə yetirməkdən çəkinməmişdilər. Sason üsyanının başçısı Hamparsum Boyacıyan canını qurtarmış və 13 il sonra ittihadçılar tərəfindən Harput millət vəkili seçdirilmişdi. Sasondan bir ay keçməmiş ermənilər Diyarbəkirdə qiyam qaldırmışdılar ki, bu qiyam da təcili yatırılmış və 1191 erməni öldürülmüşdü.

Əslində ermənilər bu üsyan

və qiyamlarla Türklərə qarşı bir qələbə qazanacaqlarını ümid belə etmirdilər. Onların əsas məqsədi bu kimi ixtişaşlarla Avropa xristian dövlətlərinin diqqətini çəkərək, onların dəstəyini qazanmaq və onları Türklərə qarşı qaldırmaq idi. Belə ki, Av-

edən kapitulyasyon sahibi Böyük dövlətlərin Türklərin daxili işlərinə qarışmalarına da fürsət yaranmışdı. Xüsusilə Çar Rusiyası Türk imperatorluğunu içəridən parçalamaq üçün ermənilərdən istifadə etmiş, müsəlmanlarla ermənilər arasında zidiyyət yaratmış, sultan II Əbdülhəmid feodal təşkilat halında yaşayan və qərəçilikdən xoşlanan kürdlərdən erməniləri təzyiqlə altında saxla-

lan İngiltərə ikinci raunda hazırlaşmağa başlamışdılar. Bu dəfə bütün dünyanın gözü qarşısında İstanbulda ermənilər, daha doğrusu, ruslar nəzərindən Avropa köçməyə məcbur olan ermənilər, tarixdə heç bir azlığın cəsarət edə bilmədiyi bir ixtişaş yaratmışdılar. **30 sentyabr 1895-ci ildə İstanbulda «birinci erməni ixtişaşı» deyərək tarixə düşən üsyan başlamışdı. Erməni patriki**

Qüdsə sürgün etmiş, ermənilərə ümumi əfv elan etmiş, bir neçə erməni vali və sancaq müavini təyin etmişdi. Lakin Sultan II Əbdülhəmid böyük dövlətlərin «Berlin müqaviləsi»ndəki maddənin tətbiq edilməsi üçün etdikləri bütün təzyiqlərə sinə gərmiş və bu dövlətləri bir-birinin üstünə saldırmaqla 61-ci maddənin həyata keçirilməsinə imkan verməmişdi.

Xristian dünyasının türklərə qarşı «erməni kartı»

əvvəli ötən sayımızda

ropa və Amerikadakı ermənilər Türklərin xristianları qətlə yetirdiklərini iddia edib geniş bir təbliğata başlamışdılar. Hətta Albert Vandal kimi məşhur tarixçi bu təbliğata uyaraq, Türkiyəni görmədiyi halda Sultan II Əbdülhəmid guya ermənilərə zülm etdiyi üçün «qanlı sultan» adlandırmışdı. Sonradan dünya siyasətindən bixəbər, milliyət hissini itirmiş bir sıra Türk oxumuşları da düşmənin uydurduğu bu ünvanı «Qırmızı Sultan»a çevirərək Sultan II Əbdülhəmid haqqında işlətməmişdilər. Halbuki, ermənilərin müsəlmanlara etdikləri zülmə qarşısında onlara edilən tədbirlər çox kiçik görünür.

Sultan II Əbdülhəmid bütün xristian dövlətlərinin təzyiqlərini yalnız edərək bildiyini etmişdi. Ermənilər yalnız kəndlərdə deyil, Sivas, Trabzon, Ərzurum, Van və Diyarbək kimi vilayət mərkəzlərində belə qatliamlar törətməyə Avropa və Rusiya kimi xristian dünyasından aldıkları dəstəklə özlərində cəsarət tapmışdılar.

Sultan II Əbdülhəmid ermənilərə qarşı kürdlərin bitib-tükənməyən tələblərini nəzərə alaraq kürdlərdən ibarət «Hamidiyə Alayları» adlı süvari birliklər təşkil etmiş, onlara tanınmış kürd tayfalarının başçılarına «zabit» rütbələri ilə başçı təyin etmişdi.

1895-ci ildəki erməni ixtişaşları sırasında İstanbuldakı rus elçisi Nelidovun Rusiyanın İstanbulda hücum etməsinə irəliləməsinə baxmayaraq, Rusiya hökuməti buna müsbət yanaşmamışdı. Çünki bu arada rus yetkililəri ilə Rusiyaya tabe ermənilər arasında fikir ayrılığı yaranmışdı. Buna səbəb də Rusiyanın «Ortodokslar» xaricində qalan məzhəblərə basqı yapma siyasəti idi. Rusiya erməni Qriqoryan kilsəsinin də rus-ortodoks kilsəsinə dönməsini istəmiş, lakin erməni katolikləri və ruhaniləri öz məzhəblərində qalmış, bu üzəndə ermənilərlə rus hökumətinin arasında açılmışdı. Ermənilərin bir çoxu Rusiyanın erməniləri öz içlərində əridərək ruslaşdırmağa çalışdıqları qənaətinə gəlmiş, bununla da ermənilərdə Rusiyaya qarşı bir güvənsizlik yaranmışdı. Bunun alınmadığını görən Rusiya erməni kilsəsinə sərbəst buraxmış, bununla da aradakı soyuqluq aradan qaldırılmışdı. Rus agentləri yenə də əvvəlki kimi erməniləri Osmanlı dövlətinə qarşı təhrik etmə fəaliyyətinə girişmişdilər.

Məşhur Macar tarixçisi Dr. Laszlo Rasonyi göstərir ki: «Milliyətçilik hərəkatı Şərqə də sirayət edincə xristianları müdafiə

maq üçün istifadə etmişdi. Ermənilərin iqtisadi və maliyyə sahəsindəki üstünlüklerinden irəliləmənin ictimai gərginlik dini və milli mənfəətlərin çatışması ilə əlaqədar olaraq kürdlərlə ermənilər arasında qovğalar əsəkilənməmişdi. Çar Rusiyasının intriqalarından xəbəri olmayan Qərb ümumi fikrini Türkiyə əleyhinə yönəltdir, Türk hökumətini sorumlu tuturdular». (Bax: Prof. Dr.Laszlo Rasonyi, Tarihçe Türklük, Ankara 1971, səh. 251).

İngiltərə, Fransa və Rusiya 11 may 1895-ci ildə Osmanlı dövlətinə bir nota göndərərək «Berlin müqaviləsi»nin uğursuz 61-ci maddəsinin dərhal həyata keçirilməsini, altı Şərqi Anadolu

İzmirliyanın silahlandığı bir neçə yüz erməni Kadırqa ətrafında müqavimət göstərmiş, sonda bir neçə Türk və minə yaxın erməni ölmüş, üsyan yatırılmışdı. Sultan II Əbdülhəmid Avropa dövlətlərinə bəhanə verməmək üçün bu hadisədə Sədrəzəm Səid Paşanı vəzifəsindən kənarlaşdırmış, asi erməniləri jandarma, polis və xüsusilə təcavüzə məruz qalan İstanbul xalqına əzdimişdi.

Üstündən bir il keçmədən erməni komitəçiləri 26 avqust 1896-cı ildə İstanbuldakı Osmanlı bankının mərkəzi binasını basmaqla, Avropa dövlətlərinin diqqətini çəkməyə çalışmışdı. Lakin erməni patriki İzmirliyanın plan-

Göründüyü kimi, ermənilərin də Anadoludakı fəaliyyətləri İstanbulda da sirayət etmiş, erməni qiyamçıları bəzi müəssisələrə basqın edərək, İstanbulda bir çox Türkü öldürmüşdülər. Bütün bunlar isə ermənilərin Osmanlı dövlətinə meydan oxuması demək idi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, sultan II Əbdülhəmid ermənilərə qarşı çox ciddi tədbir alınmasını əmr etmiş, 1896-cı ilin avqust ayında şübhəli olan bir çox erməni öldürülmüşdü ki, bu hadisə «erməni qətlə» adı ilə Avropa və Rusiya mətbuatında əks etdirilmişdi. Başda Rusiya səfiri Nelidov olmaqla, İstanbuldakı xarici elçilərin bəziləri burada cəryan edən hadisələrin Osmanlı məm-

vilayətinə Böyük dövlətlərin razılığı ilə yeni valilər təyin edilməsini, kürd alaylarının ləğv edilməsini və ermənilərdən ibarət jandarma birlikləri yaradılmasını tələb etmişdilər.

Sultan II Əbdülhəmid diplomatik manevr edərək Almaniya, Avstriya-Macaristan və İtaliyanın bu üçlü notaya qatılmamasına öncədən nail olmuşdu. Fransa xarici işlər naziri, məşhur tarixçi Hanotauskaya hökmdarlar xaric heç bir yabançı şəxsə verilməyən «müvəkkil imtiyaz ordeni»ni bəxş edərək öz tərəfinə çəkməklə, Fransa ilə Rusiyayı İngiltərədən ayırmağa nail olmuşdu. Buna baxmayaraq, təkbaşına qalan İngiltərə donanmasını Çanaqqala boğazına gətirmişdi.

Sultan II Əbdülhəmid 3 iyun 1895-ci ildə verdiyi cavab notası ilə 11 may notasını qəti şəkildə rədd etmişdi. İngiltərə təkbaşına təhdidini yerinə yetirməyə və Osmanlı dövlətinə silahla təzyiqlər göstərməyə cəsarət etməmiş və donanmasını geri çəkməyə məcbur olmuşdu. İlk raundu qazanan sultan II Əbdülhəmid olmuşdu. Lakin ermənilər və nüfuzu sarsı-

ladığı bu hərəkətdən sultan II Əbdülhəmidin məşhur xəfiyyə təşkilatı xəbər verdiyindən, hökumət bankın ətrafında hər cür tədbir almış, ermənilər ancaq bir neçə bomba partlada bilməmiş, erməni komitəçilərinin böyük əksəriyyəti əllərində silah və bomba olduğu halda məhv edilmiş, bir neçəsi isə limandakı ingilis, fransız və rus gəmilərinə sığınaraq qaça bilməmişdilər. Hadisələrin iflası uğradığını görən erməni patriki İzmirliyan Avropa dövlətlərinin donanmalarının Çanaqqala keçmək üzrə olduğunu söyləyərkən, İstanbullu erməniləri təhrik etmiş və bununla da hüzar içində yaşayan ermənilərin rahatlığı pozulmuşdu.

Sultan II Əbdülhəmid əsgər, jandarma və polisləri İstanbulun erməni məhəllələrindən geri çəkmiş, mülki xalqdan olanları təcavüzkar ermənilərin üzərinə qaldırmışdı. Bununla da ermənilər bir neçə gün ərzində susdurulmuş, erməni komitəçilərinin nəfəsi kəsilmişdi.

Sultan II Əbdülhəmid üsyanın təşkilatçısı erməni patriki İzmirliyanı vəzifəsindən azad edib

ləkətinə böyük qarşıqlıqlara səbəb olacağı və bunun da nəticəsində Osmanlı dövlətinin yıxılıb gedəcəyinə dair təxminlər yaranmışdı.

1895-1896-cı il «erməni ixtişaşları» sırasında İngiltərə Osmanlı dövlətinə təhdid məqsədi ilə Çanaqqala öz donanmasını göndərmiş, bunu göz önünə alan Nelidov İngiltərədən öncə rus hərbi gəmilərini İstanbul boğazına girmələrini planlamışdı. Lakin Nelidovun bu istəyi məclis tərəfindən qəbul edilməmiş, belə bir təşəbbüsün Rusiyanın İngiltərə, Fransa və digər dövlətlərlə savaşa girmək təhlükəsi olacağı qənaətinə gəlinmiş və sonralar bu plandan tamamilə vaz keçilmişdi.

Ermənilərin xristian dininə mənsub olması xristian dünyası, xüsusilə Rusiya üçün çox əlverişli idi. Din ayrılığı və düşmənçilikdən faydalanaraq Azərbaycan və Anadolu Türkləri arasında qalan ermənilər rusların himayəsi sayəsində «nəfəs ala biləcəklərini» düşünərək çox keçmədən ruslara yarımağa və xidmət etməyə başlamışdılar.